

بررسی تاریخی و آماری فرزندان امام کاظم (ع)

مرضیه سادات هاشمی ۱

چکیده

تعداد و اسامی فرزندان امام کاظم (ع)، یکی از مسایل اختلافی بین تاریخ‌نگاران و سیره‌نویسان است که گاه شاهد ارائه آمار بسیار متفاوتی در این زمینه هستیم. پژوهش حاضر با مراجعه و بررسی ۳۳ کتاب تاریخی، روایی و انساب بین قرن سوم تا دوازدهم هجری، تمام نام‌های ذکر شده برای فرزندان ایشان را که ۹۰ تن هستند، به تفکیک دختران و پسران استخراج و به ترتیب حروف الفبا و ذکر منبع بیان نموده است. در ادامه فراوانی هر نام در منابع گوناگون مشخص گردیده و سیر تطور آماری فرزندان بررسی شده است. تأثیر مذهب، اعتقادات و سلاطین دینی نویسندگان و تاریخ‌نگاران شیعه و سنی، و تصحیفات و اشتباهات نسخه‌نویسان، از جمله مسائلی است که در این نوشتار بدان پرداخته شده است. در بخش پایانی این نوشتار، با جمع‌بندی اطلاعات، نظری بیان شده با واقعیت تطابق بیش‌تری دارد.

واژگان کلیدی: فرزندان امام کاظم (ع)، بررسی آماری، دختران امام کاظم.

ص: ۱۹۴

مقدمه

یکی از مسایلی که همواره در تاریخ زندگانی امام هفتم شیعیان حضرت موسی بن جعفر (علیهما السلام) نمود می‌یابد فرزندان آن امام همام است. بررسی زندگی شخصی ایشان در خلال کتب تاریخی، روایی و انساب، ما را متوجه اختلاف زیاد نویسندگان این کتب در تعداد فرزندان آن حضرت می‌کند، به‌طوری که در حدود سی نفر اختلاف میان کم‌ترین و بیش‌ترین این ارقام وجود دارد که رقمی چشم‌گیر است. البته وجود تناقض و مبالغه در بیان اعداد و ارقام تاریخی توسط تاریخ‌نویسان امری معمول بوده، اما این مطلب در بیان تعداد فرزندان امام کاظم (ع) حالتی اغراق‌آمیز به خود گرفته و تشخیص واقعیت را مشکل نموده است. این مقاله در پی آن است تا با رجوع به منابع تاریخی، روایی و انساب نویسندگان شیعه و سنی تا قرن دوازدهم، نگاهی آماری به فرزندان داشته و با بررسی هر یک از این منابع، پاسخ‌گوی این سؤال باشد که فرزندان امام کاظم (ع) چند نفر بودند و سیر تطور آماری آن‌ها در طول تاریخ به چه صورت بوده است؟

از آنجایی که اشتباهات و تصحیفات نسخه‌نویسان، یکی از مهم‌ترین علل ایجاد خطا و اختلاف در ذکر اسامی و تعداد آن‌ها بوده است، در این مقاله، منابع تاریخی از ابتدا تا قرن دوازده هجری بررسی شده؛ زیرا از قرن دوازدهم به بعد، به دلیل رواج صنعت چاپ این اشتباهات به حداقل رسیده است.

در میان منابع موجود، نخستین و قدیم‌ترین کتابی که نام و تعداد فرزندان را بیان کرده، تاریخ یعقوبی نوشته ابن واضح یعقوبی (متوفی ۲۹۲ ق) است. پس از آن کتاب‌های دیگری وجود دارد که نام و تعداد فرزندان ایشان را آورده‌اند که در ادامه بر اساس تقدم زمانی به آن‌ها پرداخته می‌شود. در این میان برخی از منابع، فقط به بیان تعداد فرزندان بسنده نموده و برخی دیگر نام آن‌ها را نیز آورده و پنج کتاب نیز فقط نام پسران حضرت را ذکر کرده و اشاره‌ای به نام دختران نکرده‌اند.

ص: ۱۹۵

در این مقاله، سعی شده تا با استفاده از جداول و چینش منطقی آن‌ها، مطالب دسته‌بندی و عرضه گردد.

فراوانی و نام منابع مورد استناد

منابع ذکر شده در این بخش، حاوی آمار و تعداد فرزندان امام کاظم (ع) است که در قالب جدول ذیل و به ترتیب تاریخی چینش شده است:

...

- نام کتاب نویسنده زبان کتاب قدمت کتاب مذهب نویسنده تعداد اولاد پسران دختران تطابق عدد با نام ارجاع

۱- تاریخ یعقوبی یعقوبی عربی- ۲۹۲ ق شیعه- ۴۱-۱۸-۲۲۳- فقط پسران را نام برده‌بی تا، ج ۲، ص ۴۱۶

۲- تاریخ اهل البیت ۳- ابن ابی ثلج عربی- ۳۲۵ ق- ۳۳-۱۸-۱۵- فقط نام برده و آمار نداده- ۱۴۱۰ ق،

ص ۱۰۶ تا ۱۰۸

۳- هدایه‌الکبری حسین بن حمدان خصیبی ۴- عربی- ۳۳۴ ق شیعه- ۳۱-۱۶-۱۵- فقط نام برده و آمار نداده- ۱۴۱۹ ق، ص ۲۶۳-۲۶۴

۲. در بین دختران به جز ام‌سلمه، از بقیه نامی نبرده و فقط به تعداد آن‌ها که ۲۳ تن هستند اشاره کرده است.

۳. این کتاب به پنج نفر نسبت داده شده است: ۱. نصر بن علی جهضمی ۲. امام رضا (ع) ۳. احمد بن محمد فاریابی ۴. ابن ابی ثلج ۵. ابن خشاب. احتمالاً اصلی واحد بوده که افراد مختلفی آن را نقل کرده‌اند و به هر یک از ایشان نسبت داده شده است.

۴. خصیبی از راویان امامیه در عصر غیبت صغرا به شمار می‌آید ولی در میان رجالین مثل نجاشی، به شدت تضعیف شده است.

۴- تاریخ قم حسن بن محمد قمی فارسی - ۳۷۸ ق شیعه - ۴۰ - ۱۸ - ۵۲۲- ندارد. ۱۸ پسر و ۱۵ دختر را نام برده - ۱۳۸۵ ش، ص ۵۱۱-۵۱۲

ص: ۱۹۶

...

۵- الارشاد شیخ مفید عربی - ۴۱۳ ق شیعه - ۳۷ - ۱۸ - ۱۹- دارد - ۱۴۱۳ ق،

ج ۲، ص ۲۴۴

۶- دلائل الامامه طبری ۶- عربی قرن ۵- شیعه - ۳۹ - ۱۸ - ۲۱- فقط نام برده و آمار نداده - ۱۴۱۳ ق،

ص ۳۰۹

۷- جمهره انساب العرب ۷- ابن حزم اندلسی عربی - ۴۵۶ ق سنی (مالکی) - ۱۴- نگفته فقط پسران صاحب نسل را نام برده - ۱۴۱۸ ق،

ص ۶۱

۸- المجدی فی انساب الطالبیین ابن صوفی نسابه ۸- عربی - ۴۶۶ ق شیعه - ۵۹ - ۲۲ - ۹۳۷- ندارد - ۱۴۲۲ ق

ص ۲۹۸-۲۹۹

۹- مجمل التواریخ و القصص ۱۰- ناشناس

۵. از پانزده دختر نام برده و در ادامه گفته که تعداد آنها ۲۲ نفر است.

۶. نام کامل نویسنده، محمد بن جریر رستم طبری آملی، نویسنده شیعی قرن پنجم و از معاصران شیخ طوسی و نجاشی است.

۷. نام چهارده تن از پسران را ذکر کرده و در ادامه گفته که افراد دیگری هم هستند ولی چون نسلی ندارند نام آنها را نیاورده. وی نامی از دختران نیز نیاورده است.

۸. چون نسب وی به عمالاطراف، فرزند امام علی ۷ می رسد به عمری شهرت یافته است. وی معاصر با سیدمرتضی بوده و از محضر او بهره برده و از او و برادرش سیدرضی حدیث نقل کرده است. وی از علمای نسب شناس شیعه است و می گویند دانش نسب شناسی به او منتهی می شود.

۹. در لیست دختران عدد ۳۷ بیان شده اما نام ۳۱ نفر شمرده شده است. در لیست او نام فاطمه وجود ندارد.

احتمالاً نواده مهلب محمد شادی اسدآبادی باشد فارسی قرن ۶-۳۸-۲۰-۱۸- دارد- ۱۳۷۸ ش،

ص ۳۵۳

ص: ۱۹۷

...

۱۰- اعلام الوری باعلام الهدی ۱۱ و تاج الموالبیدحسن بن فضل طبرسی -

عربی - ۵۸۴ ق شیعه - ۳۷-۱۸-۱۹- دارد- ۱۴۱۷ ق،

ج ۲، ص ۳۶

۱۱- مناقب این شهر آشوب عربی - ۵۸۸ ق شیعه - ۳۰ و ۱۲۳۷-۱۸-۱۹- ندارد- ۱۳۷۹ ق،

ج ۴، ص ۳۲۴

۱۲- تحفه الابراقری مناقب الائمة عماد طبری فارسی قرن ۷- شیعه - ۳۸- نام نبرده - ۱۳۷۶ ش،

ص ۱۶۸

۱۳- مناقب الطاهرین عماد طبری ۱۴- فارسی قرن ۷- شیعه - ۳۷-۱۸-۱۸- ندارد- ۱۳۷۹ ش،

ج ۲، ص ۷۳۳

۱۴- الدرالنظیم فی مناقب الائمة اللهمیم یوسف بن حاتم شامی عربی قرن ۷- شیعه - ۳۷-۱۸-۱۹- دارد- ۱۴۲۰ ق،

۱۰. وی شرحی اجمالی از امامان شیعه تا امام یازدهم را آورده و می گوید: «این ها را از یک کتابچه به طور یکجا نقل کرده ام».

۱۱. لیست نام و تعداد فرزندان در این کتاب کاملاً مشابه ارشاد است و چون یکی از مشایخ طبرسی شیخ جعفر دوریستی، شاگرد شیخ مفید به شمار می آید، می توان گفت از ارشاد نقل کرده است.

۱۲. در مناقب آمده است: تعداد اولاد فقط سینفر است، اما می گویند ۳۷ فرزند دارد.

۱۳. عدد با نام ها تطابق ندارد؛ زیرا پسران را هیجده نفر آمار می دهد اما بیست نفر نام می برد و دختران را نیز نوزده نفر آمار می دهد اما بیست نفر نام می برد. به گفته وی سیزده پسر صاحب نسل هستند اما یازده نفر را نام می برد در کل عدد با نام ها تطابق ندارد.

۱۴. دو کتاب تحفه الابرار و مناقب الطاهرین نوشته عماد طبری است. وی در تحفه الابرار فقط آمار داده اما در کتاب دوم به ذکر اسماء نیز پرداخته است.

ص ۶۷۳ و ۶۷۴

۱۵- الشجره المباركه فى انساب الطالبیه فخر رازی عربی - ۶۰۶ ق سنی شافعی - ۲۵- نگفته قفط نام برده و آمار نداده - ۱۴۱۹ ق،

ص ۹۰ و ۹۱

۱۶- مطالب السؤل محمد بن طلحه شافعی عربی - ۶۵۲ ق سنی شافعی - ۱۵۲۰ - ۱۸- دارد - ۱۴۱۹ ق،

ص ۲۹۵

ص: ۱۹۸

...

۱۷- تذکره الخواص سبط بن جوزی عربی - ۶۵۴ ق سنی (حنفی) - ۱۶۲۰ - ۲۰- ندارد - ۱۴۱۸ ق،

ص ۳۱۴ - ۳۱۵

۱۸- کفایه الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب محمد بن یوسف گنجی عربی - ۶۵۸ ق سنی شافعی - ۳۷- نام نبرده - ۱۴۰۴ ق،

ص ۴۵۷

۱۹- کشف الغمۃ ۱۷- علی بن عیسی اربلی عربی - ۶۹۲ ق شیعه - ۲۰ - ۱۸- دارد - ۱۴۲۱ ق،

ج ۲، ص ۷۴۶ - ۷۴۷؛ ۷۶۴ - ۷۶۶

۲۰- تاریخ محمدی ۱۸- شیخ حسن کاشی فارسی قرن ۸- شیعه - ۳۷ یا ۵۷ - ۱۶ - ۱۵- ندارد - ۱۳۷۷ ش،

۱۵ . تعداد اولاد را با قول فقیل بیان می کند و بعد از نام بردن دختران می گوید: بنا بر قیل غیر از این ها هم بوده اند.

۱۶ . لیست ارائه شده پسران شبیه قول ابن خشاب است با این تفاوت که نام حسین را ذکر نکرده و در پایان گفته: فقیل: محمد. در حالی که دیگران از لفظ محمد به جای عمر استفاده کرده اند. در دختران نیز بیست نفر آمار داده اما نوزده نفر را نام برده است.

۱۷ . اولاد امام را با چهار قول بیان می کند: ۱. به نقل از کمال الدین محمد بن طلحه؛ ۲. به نقل از شیخ مفید. اما به جای حسین حسن را دو بار نام می برد؛ ۳. به نقل از ابن خشاب؛ ۴. به نقل از جنابذی. لیست ابن خشاب و جنابذی در دختران شبیه هم و در پسران جنابذی ابراهیم را حذف و ابوبکر را ذکر کرده است. لیست ابن خشاب با لیست مطالب السؤل کاملاً منطبق است. یعنی نویسنده مطالب السؤل نیز از ابن خشاب نقل کرده است.

ص ۶۶-۱۳۸

۲۱- راحة الارواح حسن بن حسين شيعي سبزواری فارسی قرن ۸- شيعه- ۳۷- ۱۸- ۱۵- ندارد بی تا،

ص ۲۰۹

۲۲- تاريخ بناکتی ۱۹- محمد بناکتی فارسی- ۷۳۰ ق شيعه- ۳۷- ۱۸- ۱۹- دارد- ۱۳۴۸ ش،

ص ۱۱۳

ص: ۱۹۹

...

۲۳- تاريخ گزیده حمدالله مستوفی فارسی- ۷۵۰ ق- ۵۹- ۳۱- ۲۸- ندارد ۲۰- ۱۳۶۴ ش،

ص ۲۰۴-۲۰۵

۲۴- البدايه و النهایه ابن کثیر عربی- ۷۷۴ ق سنی شافعی- ۲۱۴۰- نام نبرده بی تا،

ج ۱۰، ص ۱۸۳

۲۵- عمده الطالب ابن عنبه حسنی عربی- ۸۲۸ ق شيعه- ۶۰- ۲۳- ۲۲۳۷- فقط پسران را نام برده است- ۱۴۱۷ ق،

ص ۱۷۷-۱۷۸

۲۶- الفصول المهمة ۲۳- ابن صباغ مالکی عربی- ۸۵۵ ق مالکی- ۳۷- ۱۸- ۱۹- دارد- ۱۴۲۲ ق،

۱۸ . نویسنده از شعرای قرن ۸ هجری بوده و اشعار فراوانی در مدح اهل بیت به خصوص امیرمؤمنان سروده است. وی آمار فرزندان و نام آنها را در غالب شعر آورده است.

۱۹ . نام اصلی کتاب، روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب، جزو نسخ کهن فارسی است.

۲۰ . پسران را ۳۱ نفر آمار داده اما می گوید: ۲۵ نام یافتیم، با این حال ۲۴ نفر را نام برده است و در دختران آمار را ۲۸ نفر بیان می کند اما می گوید شانزده نام یافتیم.

۲۱ . فقط آمار را ذکر کرده اما نام نبرده است.

۲۲ . در دختران فقط آمار داده ولی نام نبرده است.

ج ۲، ص ۹۶۱

۲۷- روضه الشهداء ملا حسین کاشفی فارسی - ۹۱۰ ق شیعه یا حنفی - ۶۰ - ۲۳ - ۳۷ - جز ۱۳ تن از پسران از بقیه نام نبرده - ۱۳۸۲ ش،

ص ۵۱۴ - ۵۱۵ - ۵۱۶

۲۸- وسیله الخادم الی المخدم فضل الله بن روزبهان خنجی فارسی - ۹۲۷ ق -

سنی متجاوز از

۳۰ نفر جز ۵ نفر از بقیه نام نبرده بی تا،

ص ۲۱۵

۲۹- انیس المؤمنین ۲۴- محمد بن اسحاق حموی فارسی - ۹۳۸ ق شیعه - ۳۷ - ۱۷ - ۱۶ - ندارد - ۱۳۶۳ ش،

ص ۱۹۳

ص: ۲۰۰

...

۳۰- حبیب السیر خواند میر ۲۵- فارسی - ۹۴۲ ق - ۳۸ - ۲۰ - ۱۸ - دارد - ۱۳۸۰ ش، ج ۲، ص ۸۱

۳۱- التتمه فی تواریخ الائمه ۲۶- سید تاج الدین حسینی عاملی عربی قرن ۱۱ - شیعه - ۳۸ - ۲۰ - ۱۸ - دارد - ۱۴۱۲ ق،

ص ۱۰۹ - ۱۱۰

۳۲- بحار الانوار محمد باقر مجلسی عربی - ۱۱۱۱ ق شیعه بیان اقوال ۲۷ گوناگون - ۱۳۶۳ ق،

۲۳. وی از شیخ مفید نقل کرده ولی به جای حسین، حسن آورده و به جای لبابه، ام لبانه ذکر شده است.

۲۴. وی گرچه از شیخ مفید نقل کرده، ولی تمام نام های ذکر شده توسط او را نیاورده و آمار با نام ها تطابق ندارد.

۲۵. نام وی، غیاث الدین بن همام الدین خواندمیر است.

۲۶. او علاوه بر بیان نظر خودش، قول شیخ مفید را نیز در مورد اولاد امام کاظم (ع) بیان می کند.

ج ۴۸، ص ۲۸۳ تا ۲۸۷ - ۲۸۸ - ۲۸۹

۳۳- الاتحاف بحب الاشراف جمال الدین شیراوی عربی - ۱۱۷۱ قسنی شافعی - ۳۷- نام نبرده - ۱۴۲۳ ق،

ص ۳۱۰

نام و تعداد پسران امام کاظم (ع) در منابع تاریخی

در این قسمت به دلیل محدودیت‌های مربوط به ترسیم جدول، منابع در قالب دو جدول چینش شده است. نام تمامی پسران ذکر شده در این ۲۸ منبع به ترتیب حروف الفبا مرتب و فراوانی هر نام در سایر منابع نیز بررسی شده است. در پایان نیز به تحلیل و بررسی این موارد پرداخته‌ایم.

ص: ۲۰۱

جدول نام پسران (شماره یک)

...

ص: ۲۰۲

...

ص: ۲۰۳

...

ص: ۲۰۴

جدول نام پسران (شماره دو)

...

ص: ۲۰۵

...

ص: ۲۰۶

در میان ۲۸ کتابی که از پسران حضرت کاظم (ع) نام برده اند، تعداد پسران از ۱۶ نفر تا ۳۱ نفر متغیر است. البته کتاب تاریخ گزیده که آمار پسران را ۳۱ نفر اعلام کرده، تنها به ذکر ۲۴ نام بسنده نموده است. بیشترین نامها را کتاب الشجره المبارکه برای پسران برشمرده که ۲۵ نام را ثبت کرده است. در میان ۳۲ کتاب بررسی شده تنها ۲۸ کتاب به ذکر نام پسران پرداخته که می توان آنها را از نظر مصادرشان در دسته های ذیل قرار داد:

۱. تاریخ یعقوبی

تاریخ یعقوبی اولین کتابی است که از پسران امام کاظم (ع) نام برده و آمار آنها را هیجده نفر بیان می کند. کتاب هایی که از نظر ذکر نام پسران مشابه تاریخ یعقوبی و زیرمجموعه آن هستند در جدول زیر آمده است، ولی هیچ یک از این کتابها تصریح نکرده اند که منبع آنها تاریخ یعقوبی بوده است بلکه از روی تشابهی که به لیست این کتاب داشتند آنها را زیرمجموعه تاریخ یعقوبی قرار دادیم. تنها دو کتاب؛ فصول المهمه و انیس المؤمنین تصریح کرده اند که آمار و تعداد فرزندان را از شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ق) روایت نموده اند.

...

ص: ۲۰۷

۲. تاریخ اهل بیت

کتاب تاریخ اهل بیت، تعداد هیجده پسر برشمرده است که از این نظر با کتاب تاریخ یعقوبی تفاوتی ندارد، اما در ذکر اسامی پسران در این دو کتاب تفاوت‌هایی وجود دارد.

در برخی از منابع بعدی، فهرستی از اسامی ارائه شده که منسوب به ابن خشاب است. ابومحمد عبدالله بن احمد بغدادی معروف به ابن خشاب (متوفی ۵۶۷ ق)، نحوی و دانشمند معروف اهل سنت (حنبل)، در کتاب خود با عنوان تواریخ موالید الائمة و وفیاتهم، به سال‌های تولد و وفات امامان به نقل از امام باقر (ع)، امام صادق (ع)، امام رضا (ع) و امام عسکری (ع) پرداخته است. ۲۸ برخی این کتاب را همان کتاب تاریخ اهل بیت، منسوب به ابن ابی ثلج (متوفی ۳۲۵ ق) می‌دانند، اما تفاوت‌هایی بین آن دو کتاب وجود دارد، چنان‌که ابن خشاب دو نام جعفر اصغر و عباس را به نام‌های ذکر شده در تاریخ اهل بیت اضافه نموده و نام محمد را به عمر تبدیل کرده است. به این ترتیب می‌توان نتیجه گرفت، با توجه

ص: ۲۰۸

به تاریخ وفات ابن ابی ثلج (متوفی ۳۲۵ ق) و ابن خشاب (متوفی ۵۶۷ ق)، ابن خشاب در ذکر اسامی دنباله رو ابن ابی ثلج بوده است.

اسامی موجود در برخی از منابع بعدی، شباهت زیادی به فهرست ابن خشاب دارد که آن‌ها را در جدول ذیل قرار داده‌ایم. در میان این کتاب‌ها، به جز مجمل التواریخ و کشف الغمه، سایر کتاب‌ها نامی از مرجع خود در ذکر اسامی پسران امام کاظم (ع) نبرده‌اند. البته نویسندگان مجمل التواریخ تصریح می‌کند که مطالب مربوط به شرح حال امامان را عیناً از جزوه‌ای نقل کرده، اما نامی از نویسندگان جزوه نمی‌برد و کشف الغمه نیز یکی از مصادر خود را ابن خشاب معرفی می‌کند.

ص: ۲۰۹

تاریخ گزیده پنج نام به فهرست ابن خشاب اضافه کرده که همگی تک موردی و تنها توسط او معرفی شده‌اند.

۳. هدایة الکبری

کتاب هدایه الکبری تعداد پسران را شانزده نفر شمرده است. نام مروان تنها و برای اولین بار در این کتاب آمده است. نام‌هایی چون اسحاق، هارون، عبیدالله و حسین (یا حسن دوم) که فراوان آمده‌اند و تقریباً در همه کتاب‌ها از آن‌ها نام برده شده است در این کتاب وجود ندارد. شاید مروان تغییر یافته هارون باشد که بر اثر اشتباه نویسنده و یا نسخه‌نویسان به صورت مروان درآمده است. این کتاب زیرمجموعه‌ای ندارد.

۱. کتاب‌هایی که فقط پسران صاحب نسل را نام برده‌اند:

جمهره انساب العرب، روضه الشهداء و الفخری فی انساب الطالبیین از این دسته کتاب‌ها هستند.

...

ص: ۲۱۰

۲. کتاب‌هایی که فهرست آن‌ها تلفیقی از دو یا چند کتاب است:

المجدی، مناقب، الشجره المبارکه و عمدہ الطالب از این دسته کتاب‌ها به شمار می‌آیند:

* در المجدی تمام نام‌هایی که تا آن زمان در منابع آمده، جمع شده است. تنها نام مروان که در هدایه الکبری وجود دارد، در المجدی نیامده است.

* مناقب تلفیقی از نام‌های ذکر شده در تاریخ اهل بیت و تاریخ یعقوبی است.

* فهرست نام‌ها در الشجره المبارکه مثل المجدی است، با این تفاوت که عقیل کم شده و جعفر دوم، علی دوم و محمد دوم به نام‌ها اضافه شده است. فخر رازی اولین کسی است که به تعدد ابراهیم در پسران امام و تقسیم آن‌ها به ابراهیم و اصغر اعتقاد دارد.

* فهرست نام‌ها در عمدہ الطالب مثل المجدی است، با این تفاوت که در عمدہ الطالب نیز ابراهیم به ابراهیم اکبر و اصغر تقسیم شده است.

نتایج

در میان این ۲۸ کتاب پانزده نام وجود دارد که در اکثر منابع تکرار شده است. در بین این پانزده نام سیزده تن (به جز احمد و قاسم) از پسران صاحب نسل آن حضرت هستند.

ص: ۲۱۱

...

ص: ۲۱۲

سلیمان و فضل تنها در تاریخ یعقوبی آمده و از این جا وارد منابع بعدی گردیده است.

* جعفر اصغر تنها در فهرست ابن خشاب بوده و از این جا وارد منابع بعدی شده است.

* مروان تک موردی بوده و جز در هدایه الکبری در هیچ جای دیگری ذکر نشده است.

ارتباط درون گروهی منابع با یکدیگر

در این بخش، منابع مورد بررسی به سه شاخه اصلی تقسیم شده که نشان دهنده استفاده و اقتباس منابع از سه سرشاخه اصلی بوده است.

ص: ۲۱۳

...

ص: ۲۱۴

آیا امام دو فرزند به نام ابراهیم داشته یا یک فرزند ایشان ابراهیم بوده است؟

فخررازی (متوفی ۶۰۶ ق)؛ نویسنده الشجره المبارکه اولین کسی است که ادعا می‌کند امام دو فرزند به نام‌های ابراهیم داشته و پس از او این مطلب در عمده‌الطالب آمده است. ابن عنبه (متوفی ۸۲۸ ق)، نویسنده عمده‌الطالب، جد سیدرضی و سیدمرتضی را ابراهیم اصغر و ابراهیمی که در قیام ابوسرایا شرکت داشته را ابراهیم اکبر می‌داند. اما این مطلب جالب توجه است که ابن صوفی (متوفی ۴۶۶ ق)، نویسنده المجدی که پیش از ابن‌عنبه و ابن صوفی بوده و هم‌عصر با سیدرضی و سیدمرتضی است و از محضر ایشان استفاده کرده، مدعی تفاوت و تعدد ابراهیم‌ها نشده است.

نام و تعداد دختران امام کاظم (ع) در منابع تاریخی

در این قسمت نیز به دلیل محدودیت‌های مربوط به ترسیم جدول، منابع در قالب دو جدول چینش شده است. نام تمامی دختران ذکر شده در این ۲۳ منبع از ۳۳ کتاب معرفی شده در ابتدای مقاله است که به ترتیب حروف الفبا مرتب و فراوانی هر نام در سایر منابع نیز بررسی شده است. در پایان نیز به تحلیل و بررسی این موارد پرداخته‌ایم.

ص: ۲۱۵

جدول نام دختران (شماره یک)

...

ص: ۲۱۶

...

ص: ۲۱۷

...

ص: ۲۱۸

جدول نام دختران (شماره دو)

...

ص: ۲۱۹

...

ص: ۲۲۰

ص: ۲۲۱

احتمالاً حلیمه/ حکیمه و نزیه و بریهمه و تویمه/ بریهه و لبابه و ام‌لبانه/ لبانه و ام‌لبنها/ ام‌لیها) هستند که در نسخه‌نویسی، این اشتباهات و تفاوت‌ها ایجاد شده است. در جداولی که در ادامه می‌آید به این اشتباهات و تفاوت‌ها اشاره‌گریده است.

تحلیل و بررسی دختران

۱. در میان نام‌ها، وجود نام‌هایی مثل ام‌لیها، ام‌جعفر، ام‌سلمه، ام‌عبدالله، ام‌فروه، ام‌قاسم، ام‌کلثوم، ام‌اسماء، ام‌اسماعیل، ام‌عبدالرحمان و ام‌وحیه که در بین اعراب به عنوان کنیه استفاده می‌شود، ممکن است کنیه‌ای برای یازده تن از نام‌های موجود باشد و احتمالاً با این نظر یازده نفر را دوبار شمارش کرده‌اند.

۲. وجود یک نام برای دو یا چند نفر، مثل نام‌هایی چون رقیه، زینب، فاطمه، اسماء و ... می‌توانسته موجب شود تا یکی از این نام‌ها برای یکی از دختران مشهور باشد و دختر دیگر با کنیه‌اش شهرت یابد. مثل دختران حضرت زهرا (علیها السلام) که هر دو زینب هستند ولی یکی به نام و دیگری با کنیه‌اش شناخته می‌شود.

۳. چون در میان پسران نام‌های جعفر، عبدالله، عبدالرحمان، اسماعیل و قاسم وجود دارد، می‌توان احتمال داد که ام‌جعفر و ام‌عبدالله، ام‌عبدالرحمان، ام‌اسماعیل و ام‌قاسم، مادران آن‌ها باشند، نه دختران آن حضرت.

آمار دختران امام‌کاظم (ع) در میان کتاب‌های یاد شده بین ۱۵ تا ۳۷ نفر است. در میان کتب یاد شده تنها المجدی، عمده‌الطالب و روضه‌الشهدا تعداد دختران را به بالاترین میزان یعنی ۳۷ نفر آورده‌اند. که در این بین عمده‌الطالب و روضه‌الشهدا

ص: ۲۲۲

تنها به بیان آمار بسنده کرده و از دختران نام برده‌اند و المجدی نیز از ۳۷ نفر تنها نام ۳۱ نفر را آورده است.

تاریخ یعقوبی تنها به بیان آمار دختران اکتفا کرده و جز ام‌سلمه، از بقیه نامی نبرده است که نمی‌تواند محور قضاوت‌های ما باشد.

کتاب‌های اولیه مثل تاریخ اهل بیت و هدایه الکبری دختران را پانزده نفر آمار داده است.

در میان ۳۳ کتاب بررسی شده، تنها ۲۳ کتاب به نام دختران پرداخته که می‌توان آن‌ها را از نظر مصادرشان در چهار دسته قرار داد:

۱. تاریخ اهل بیت

تاریخ اهل بیت اولین کتابی است که از دختران نام برده و آمار آن‌ها را پانزده نفر اعلام کرده است. همان‌طور که در قسمت اول مقاله اشاره شد، فهرستی از اسامی فرزندان امام کاظم (ع) منسوب به ابن خشاب (متوفی ۵۶۷ ق)، وجود دارد که نشان می‌دهد وی اسامی ذکر شده در تاریخ اهل بیت را گرفته و با اندک تغییراتی در کتاب خود ذکر کرده است. ابن خشاب آمار دختران را هیجده نفر اعلام کرده و در بیان اسامی، ام سلمه را کم کرده و اسماء صغرا، زینب صغرا، ام‌کلثوم دوم و فاطمه دوم را اضافه کرده است. در این میان، تعدادی از منابع نیز دنباله‌رو ابن خشاب در بیان اسامی بوده‌اند که در جدول ذیل به آن کتاب‌ها اشاره شده است. در میان این کتاب‌ها، تنها کشف‌الغمه تصریح کرده که یکی از مصادرش ابن خشاب است و دیگران در ذکر اسامی دختران، نامی از مرجع خود نبرده‌اند.

ص: ۲۲۳

...

۲. هدایه الکبری

۱. این کتاب نیز مثل تاریخ اهل بیت، آمار دختران امام را پانزده نفر اعلام کرده است و در مقایسه با کتاب تاریخ اهل بیت دو مورد اختلاف وجود دارد، چنان‌که دو نام ام‌سلمه و خدیجه کم شده و در عوض دو نام ام‌ایها و صرحه اضافه شده است.

۲.

ص: ۲۲۴

۳. کتاب تاریخ قم گرچه مدعی آمار ۲۲ نفری دختران است، فهرستی که ارائه می‌کند پانزده نفری بوده و نام‌ها مطابق فهرست هدایه الکبری است، بنابراین کتاب تاریخ قم را می‌توان زیر مجموعه هدایه الکبری قرار داد.

...

۳. الارشاد

این کتاب آمار دختران امام را نوزده نفر اعلام کرده است. گرچه در مقایسه با کتاب تاریخ اهل بیت چهار نفر به آمار اضافه شده، تفاوت‌های زیادی بین نام‌ها وجود دارد، به طوری که در ارشاد ده نام آمده که در تاریخ اهل بیت نیست و در عوض در تاریخ اهل بیت نیز به شش نام اشاره شده که در ارشاد وجود ندارد. در این کتاب، شاهد ورود نام‌های جدید به فهرست دختران هستیم چنان‌که شیخ مفید از ام‌جعفر، بریهه، حسنه، رقیه، صغرا، عایشه، کلثوم و لبانه به عنوان نام دختران امام کاظم (ع) یاد می‌کند که تا پیش از او کسی به این نام‌ها اشاره نکرده بود.

کتاب‌هایی که از نظر ذکر نام‌ها مشابه ارشاد و زیر مجموعه آن قرار می‌گیرند، در جدول ذیل آمده‌اند. در بین این کتاب‌ها تنها فصول المهمه و انیس المؤمنین تصریح می‌کنند که آمار و تعداد فرزندان امام را از شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ق) روایت کرده‌اند.

ص: ۲۲۵

...

ص: ۲۲۶

کتاب‌های مناقب الطاهرین، تاریخ محمدی، راحه الارواح و انیس المؤمنین آمار فرزندان را مثل کتاب الارشاد ۳۷ نفر بیان کرده‌اند و با توجه به این‌که تعداد دختران در ارشاد نوزده نفر است، کسری تعداد دختران در این چهار کتاب به عدم ذکر نام آن‌ها بر می‌گردد نه اختلاف آماری نویسندگان آن چهار کتاب با آمار ذکر شده توسط شیخ مفید.

۴. کتاب‌هایی که فهرست آن‌ها تلفیقی از دو یا چند کتاب است:

المجدی و مناقب از آن دسته کتاب‌ها هستند.

* نام دختران در المجدی تلفیقی از نام‌های ذکر شده توسط ابن‌خشاب و شیخ مفید است و تعدادی نام نیز برای اولین بار در المجدی ذکر شده است.

* مناقب تلفیقی از نام‌های ذکر شده در هدایه‌الکبری و ارشاد است، البته کاستی‌ها و اضافاتی هم دارد و همه نام‌های ذکر شده در این دو کتاب را نیاورده است.

در مورد کتاب مناقب باید گفت: به اعتقاد ابن شهر آشوب، تعداد فرزندان سی نفر است، اما وی به قول کسانی پرداخته که تعداد فرزندان ایشان را ۳۷ نفر ذکر کرده‌اند. وی دختران را نوزده نفر آمار می‌دهد ولی بیست نفر را نام می‌برد. به دلیل وجود تناقضات، به قول او نمی‌توان استناد کرد.

نتایج

۱. تعداد دختران از پانزده نفر شروع شده و در دوره‌های بعدی رو به افزایش نهاده است.

۲. تاریخ‌نویسان تنها به زنان مهم توجه کرده‌اند و در مورد دختران باید گفت که ازدواج نکردن آن مخدرات، موجب شده همسر و اولادی نداشته باشند

ص: ۲۲۷

تا از آن طریق شناخته شوند در نتیجه با دور شدن از زمان حیاتشان، نام ایشان از یادها می‌رود.

۳. گرچه نویسنده کتاب المجدی از نسب‌شناسان بزرگ است، فاصله زمانی حدود دو قرن و نیم او با دوران امام کاظم (ع) و هم‌چنین ذکر آماری که تا آن زمان توسط هیچ‌کس بیان نشده، مانع پذیرش گفته وی می‌شود.

۴. اسماء صغرا، زینب صغرا، ام‌کلثوم دوم در فهرست ابن‌خشاب اضافه شده و از این‌جا وارد منابع زیرمجموعه خودش گردیده است.

۵. ام‌جعفر، بریهه، حسنه، رقیه، رقیه صغرا، عایشه، کلثم و لبانه در فهرست ارشاد اضافه شده و از این‌جا وارد منابع زیرمجموعه خودش گردیده است.

ارتباط درون‌گروهی منابع با یک‌دیگر

منابع مورد بررسی در این بخش، به سه شاخه اصلی تقسیم شده که نشان دهنده استفاده و اقتباس منابع از سه سرشاخه اصلی بوده است:

ص: ۲۲۸

...

ص: ۲۲۹

اسامی تمام فرزندان و فراوانی هر نام

در این بخش، نام تمامی فرزندان حضرت به ترتیب حروف الفبا آمده و فراوانی هر نام در تمامی این منابع ذکر شده است:

...

ص: ۲۳۰

...

ورود و وجود نام‌های عایشه، ابوبکر، عمر و مروان در میان نام‌های فرزندان امام کاظم (ع)

۱. عایشه

نام عایشه را اولین بار توسط شیخ مفید برای یکی از دختران ذکر کرده است. بعد از شیخ مفید نیز تنها این نام در میان کسانی وجود دارد که دنباله‌رو ایشان بودند و در کتاب المجدی که تمامی نام‌های ذکر شده برای فرزندان تا زمان خودش را جمع کرده دیده می‌شود.

ص: ۲۳۱

مصحح کتاب منتهی الآمال ۲۹ در بخش ذکر نام دختران امام کاظم (ع) که شیخ عباس قمی آن‌ها را از طریق شیخ مفید نقل می‌کند، در توضیح عایشه می‌نویسد: (عباسه. خ. ل) یعنی در نسخه بدل به جای عایشه عباسه ذکر شده است. کتاب دلائل الإمامة که شباهت زیادی در بیان فرزندان امام کاظم (ع) به ارشاد شیخ مفید دارد، به جای عایشه، عباسه آورده است که البته به دلیل وجود اشتباهات دیگری از این قبیل مثل تبدیل بریهه به نزهه و حسنه به حسینه، در مورد نام عباسه نیز به آن نمی‌توان استناد کرد.

از سوی دیگر، بررسی اجمالی نام دختران سایر ائمه (علیهم السلام) در منابع تاریخی، نشان‌دهنده عدم استفاده از نام عایشه در میان شش امام اول بوده و ارشاد مفید برای اولین بار این نام را برای یکی از دختران امام کاظم (ع) ذکر نموده است.

۲. مروان

این نام تنها در کتاب هدایة الکبری ۳۰ ذکر شده و در سایر کتب و توسط هیچ شخص دیگری برای پسران امام کاظم (ع) ذکر نشده است. از آنجایی که نام هارون شباهت زیادی به مروان دارد و تنها کسی که نام هارون را برای پسران امام کاظم (ع) ذکر نکرده همین کتاب است، می‌توان احتمال داد که نویسنده این کتاب به جای هارون، مروان را آورده و این اشتباه نویسنده و یا تصحیف نسخه‌برداران بوده است. بررسی اجمالی نام پسران سایر ائمه نیز نشان می‌دهد که نام مروان جز توسط خصیبی در هدایه الکبری برای یکی از پسران امام کاظم (ع) برای هیچ یک از پسران سایر ائمه ذکر نشده است.

ص: ۲۳۲

۳. ابوبکر

این نام تنها در کشف الغمه ۳۱ به نقل از جنابذی (م ۶۱۱ ق) برای یکی از پسران امام کاظم (ع) ذکر شده است. از آنجایی که نام ابراهیم مورد اتفاق همه منابع بوده و ابراهیم را یکی از پسران امام کاظم (ع) می‌شمارند و جنابذی تنها

۲۹. ج ۳، ص ۱۵۴۶.

۳۰. خصیبی، ۱۴۱۹ قمری، ص ۲۶۳.

۳۱. اربلی، ج ۲، ص ۷۴۷.

کسی است که این نام را ذکر نکرده می‌توان احتمال داد نام ابوبکر به جای ابراهیم ذکر شده و این حذف و اضافه به علت تعصبات مذهبی جنابزدی و یا اشتباه در نسخه‌برداری بوده است.

۴. عمر

نام عمر را می‌توان در کتاب‌هایی دید که در بیان اسامی فرزندان امام کاظم (ع) دنباله‌رو ابن‌خشاب بودند. در کشف الغمه ۳۲ به نقل از ابن‌خشاب آمده است: «اسماء بنیه: علی‌الرضا الامام، و زید، و ابراهیم، و عقیل، و هارون، و الحسن، و الحسین، و عبدالله، و اسماعیل، و عبیدالله، و عمر، و احمد، و جعفر، و یحیی، و اسحاق، و العباس، و حمزه، و عبدالرحمان، و القاسم، و جعفر الاصر، و یقال: موضع عمر محمد».

اما از آنجایی که کتاب مجمل‌التواریخ و القصص، اولین زیرشاخه ابن‌خشاب است و تصریح کرده که شرح حال ائمه را به طور یک‌جا از کتابچه‌ای نقل کرده، ۳۳ و با این حال نام عمر را ذکر نکرده و از محمد نام برده است، می‌توان احتمال داد که نام عمر را زیرشاخه بعدی یعنی محمد بن طلحه شافعی وارد منابع کرده است.

ص: ۲۳۳

نکته جالب توجه این که در فهرست ابن‌خشاب و زیرشاخه‌های او، در پایان ذکر نام پسران امام کاظم (ع)، عبارت: «یقال: موضع عمر محمد» اضافه شده و این مطلب نشان می‌دهد که نام عمر به علت یک تعصب مذهبی وارد این منابع شده و این افراد به دلیل تمایلات مذهبی، علاقه‌مند به ذکر نام عمر بودند اما چون خود نیز باور داشتند نام محمد در اصل صحیح است عبارت «یقال: موضع عمر محمد» را آورده‌اند. تنها در کتاب تذکره الخواص ۳۴ علاوه بر ذکر نام عمر، نام محمد نیز به عنوان یکی از پسران آمده و جمله «یقال: موضع عمر محمد» حذف گردیده است.

نتیجه

تعداد فرزندان امام کاظم (ع) در منابع بین ۳۰ تا ۶۰ نفر ذکر شده که این اختلاف آماری رقمی چشم‌گیر است. از بررسی‌های به عمل آمده، نتایجی به دست آمد که به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. منابعی که آمار فرزندان امام کاظم (ع) را بیش‌تر از چهل نفر ذکر کرده‌اند، از دو صورت خارج نیستند: یا نویسنده کتاب نتوانسته برای تعدادی که آمار داده نام ذکر کند؛ یعنی تعداد اسامی، کم‌تر از آمار ارائه شده بوده و یا به تلفیق اسامی موجود در کتب مختلف تا زمان خودش بدون بررسی و پالایش اسامی پرداخته و به ذکر تمامی و یا اکثر اسامی یاد شده در کتاب‌های گوناگون پرداخته است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که تعداد فرزندان از سی و چند نفر بیش‌تر نیست.

۳۲. همان، ص ۷۶۶.

۳۳. در مجمل‌التواریخ و القصص (متن: ص ۳۵۴) می‌نویسد: «... و آن جزو که این نسب و تاریخ‌ها بر آن نوشته بود بیش از این ذکری نداشت».

۳۴. سبط ابن جوزی، ۱۴۱۸ ق، ص ۳۱۵.

۲. بررسی منابع مختلف تا قرن دوازده هجری نشان داد که سرمنشأ و مصدر منابع، برای ذکر فرزندان امام کاظم (ع)، دو کتاب تاریخ اهل بیت (با اضافات

ص: ۲۳۴

ابن خشاب) و کتاب ارشاد برای دختران و کتاب تاریخ یعقوبی برای پسران بوده است که منابع بعدی یا عیناً اسامی ذکر شده در این دو منبع را به کتب خود انتقال داده و یا با کاستی‌ها و اضافاتی، به ذکر اسامی این دو کتاب پرداخته‌اند.

۳. اشتباهات صورت گرفته در نسخه‌نویسی از روی کتاب‌ها بر روی اسامی فرزندان تأثیرگذار بوده است، چنان‌که این اشتباهات موجب شده تا گاهی:

✱ یک نام صورت‌های مختلفی به خود بگیرد؛ مثلاً نام بریهه به صورت‌های بریهمه، تویمه و نزیهه درآمده است.

✱ نام تغییر یابد؛ مثلاً برخی از کتاب‌ها در ذکر اسامی پسران امام کاظم (ع) دو پسر را با نام حسن معرفی می‌کنند، در حالی که برخی از منابع دیگر به جای حسن دوم از حسین نام می‌برند و منشأ این اختلاف، اشتباه نسخه‌نویسان بوده است.

۴. ورود نام‌های عمر، ابوبکر، مروان و عایشه به جای محمد، ابراهیم، هارون و عباسه، می‌تواند متأثر از تعصبات نویسندگان کتاب‌ها و غرض‌ورزی نسخه‌نویسان باشد.

منابع

۱. ابن ابی الثلج، تاریخ اهل البیت، قم: آل البیت، چاپ اول، ۱۴۱۰ ق.

۲. ابن جوزی، تذکره الخواص، قم: منشورات الشریف الرضی، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق.

۳. ابن حزم اندلسی، جمهره انساب العرب، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق.

۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، المناقب، قم: علامه، ۱۳۷۹ ق.

ص: ۲۳۵

۵. ابن صباغ مالکی، الفصول المهمه فی معرفه الائمة (علیهم السلام)، قم: دارالحديث، چاپ اول، ۱۴۲۲ ق.

۶. ابن صوفی نسابه، المجدی فی انساب الطالبیین، قم: مکتبه آیة‌الله المرعشی النجفی، چاپ دوم، ۱۴۲۲ ق.

۷. ابن عنیه حسنی، عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم: انصاریان، ۱۴۱۷ ق.

۸. ابن کثیر الدمشقی، ابو الفداء اسماعیل بن عمر، البدایة و النهایة، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ ق / ۱۹۸۶ م.

۹. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفه الأئمّة، قم: رضی، چاپ اول، ۱۴۲۱ ق.
۱۰. بناکتی، ابوسلیمان داوود بن ابی الفضل محمد، روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب (تاریخ بناکتی)، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸ ش.
۱۱. حسن بن حسین شیعی سبزواری، راحة الأرواح در شرح زندگانی، فضائل و معجزات ائمه اطهار، تهران: اهل قلم، چاپ دوم، ۱۳۷۸ ش.
۱۲. حسن بن محمد بن حسن قمی، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن عبدالملک قمی، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم: کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
۱۳. حسینی عاملی، سیدتاج الدین، التتمه فی تواریخ الأئمّة (ع)، قم: بعثت، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
۱۴. حموی، محمد بن اسحاق، أنیس المؤمنین، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۶۳ ش.
۱۵. خصبی، حسین بن حمدان، الهدایة الكبرى، بی جا: البلاغ، ۱۴۱۹ ق.
۱۶. خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان، وسیلة الخادم إلى المخدوم در شرح صلوات چهارده معصوم (ع)، قم: انصاریان، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.
۱۷. خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین، تاریخ حبیب السیر، تهران: خیام، چاپ چهارم، ش ۱۳۸۰.
۱۸. سیف آبادی، نجم الدین (نواده مهلب پسر محمد پسر شادی)، مجمل التواریخ و القصص، آلمان: دومونده نیکارهوژن، ۱۳۷۸ ش / ۲۰۰۰ م.
- ص: ۲۳۶
۱۹. شبرای، جمال الدین، الإتحاف بحب الأشراف، قم: دار الکتاب، چاپ اول، ۱۴۲۳ ق.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری بأعلام الهدی، قم: آل البیت، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق.
۲۱. طبری، عمادالدین حسن بن علی، تحفة الأبرار فی مناقب الأئمّة الأطهار (ع)، تهران: چاپ اول، میراث مکتوب، ۱۳۷۶ ش.
۲۲. -، مناقب الطاهرين، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
۲۳. طبری، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الإمامة، قم: بعثت، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق.
۲۴. علامه مجلسی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمّة الأطهار، تهران: اسلامیة، چاپ دوم، ۱۳۶۳ ش.
۲۵. فخر رازی، الشجرة المباركة فی أنساب الطالبيّة، قم: مکتبه آية الله المرعشی النجفی، چاپ دوم، ۱۴۱۹ ق.
۲۶. کاشفی سبزواری، ملا حسین، روضه، قم: نوید اسلام، چاپ سوم، ۱۳۸۲ ش.

۲۷. کاشی، شیخ حسن، تاریخ محمدی، قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۷۷ ش.
۲۸. محمد بن طلحه شافعی، مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول، بیروت: البلاغ، چاپ اول، ۱۴۱۹ ق.
۲۹. محمد بن یوسف گنجی شافعی، کفایة الطالب فی مناقب علی بن أبی طالب، تهران: دار إحياء تراث أهل البيت (ع)، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق / ۱۳۶۲ ش.
۳۰. مستوفی، حمد الله، تاریخ گزیده، تهران: امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۶۴ ش.
۳۱. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق.
- ص: ۲۳۷
۳۲. موسوی بجنوردی و دیگران، دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۹.
۳۳. یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب، تاریخ الیعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا.
۳۴. یوسف بن حاتم شامی، جمال الدین، الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللہامیم، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق.
- ص: ۲۳۸